

Jurij MACIJEWSKYJ

Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska”, Ukraina

yurii.matsiievskyi@oa.edu.ua

DWA KRYZYSY I REWOLUCJA: WYDARZENIA 2004 I 2014 R. NA UKRAINIE W PERSPEKTYWIE PORÓWNAWCZEJ¹

ABSTRACT Two Crises and a Revolution: 2004 and 2014 Events in Ukraine in Comparative Perspective

Why has V. Yanukovych been long able to survive while L. Kuchma failed? This paper seeks to locate the factors leading to the quick downfall of the Kuchma's regime in Ukraine in 2004 in comparison to the extended regime survival in 2014. Drawing on the political science theories of dynamics of hybrid regimes and revolution, the author advances two theses: first, the mass mobilization is necessary but not a sufficient condition for the collapse of an autocrat. Comparing the two crisis episodes of 2004 and 2014 in Ukraine by using ten indicators, the author argues that the regime's organizational capacity initially was higher than both Western democratic pressure and "people's power". Only after the third violent attempt to disperse Maidan had failed, the "power vertical" collapsed what led to the creation of a new parliamentary majority and effective loss of power by the incumbent. Second, unlike the crisis of 2004 the crisis of 2014 has not been resolved through the compromise and turned into a revolution. Applying eleven, analytically defined, attributes of the revolution to the Orange events of 2004 resulted only in three matches, while in 2014 there are already seven matches (breakdown of the state, international pressure, economic decline, conflict between elites, mass mobilization, "multiple sovereignty" and violence) and two others (the change of regime and the change of social structure) is theoretic-

¹ Niniejsza rozprawa jest zmienioną i uzupełnioną wersją artykułu *Сила влади чи сила народу: порівняння кризи 2004 і 2014 рр. в Україні*, który ukazał się w czasopiśmie „Економічний часопис XXI” 2014, nr 1-2. Ze względu na brak miejsca nie biorę tu pod uwagę międzynarodowego kontekstu kryzysu ukraińskiego oraz skutków rosyjskiej aneksji Krymu.

cally possible. The presence of these attributes suggests that in 2014 Ukraine had a political, but could hardly have a social revolution.

Słowa kluczowe: przetrwanie reżimu, upadek reżimu, W. Janukowycz, Ukraina, kryzys, rewolucja polityczna

Keywords: regime survival, regime collapse, V. Yanukovich, crisis, Ukraine, political revolution

Kryzysy polityczne na wielką skalę wybuchają na Ukrainie w przybliżeniu raz na dziesięć lat, przy czym każdy następny ma przebieg ostrzejszy aniżeli poprzedni. Jeśli jednak kryzysy z 1994 r. i 2004 r. pociągnęły za sobą szybką i stosunkowo „miękką” zmianę władzy, to kryzys z końca 2013 r. i początku 2014 r. – nie. Dotychczas wybory, choćby nie wiadomo jak niedoskonałe, były ważnym instytucjonalnym mechanizmem zarówno przezwyciężenia kryzysów, jak i zmiany władzy na Ukrainie. Sam brak wyborów jeszcze nie daje pełnej odpowiedzi na pytanie, dlaczego W. Janukowycz zdołał utrzymać się przy władzy dłużej niż L. Kuczma, by w końcu jednak ją utracić, i jak można określić istotę wydarzeń z 2014 r.

W niniejszym artykule spróbuję wskazać czynniki, które wpłynęły na długotrwałą walkę reżimu o przetrwanie w 2014 r., lecz doprowadziły do jego szybkiego upadku w 2004 r. Oprócz tego, w oparciu o wydzielone drogą analizy cechy rewolucji, wyjaśnię, dlaczego wydarzenia z 2014 r. można uważać za rewolucję polityczną, lecz na razie jeszcze nie socjalną.

Przyjrzymy się najpierw, co o przetrwaniu autokratów mówi nam teoria, potem porównamy według kilku parametrów kryzys z 2004 r. i 2014 r., a na koniec, w oparciu o wydzielone cechy rewolucji, zestawimy ponownie wydarzenia z 2004 r. i 2014 r., po czym sformułujemy kilka uogólnień.

TEORIA

W literaturze naukowej znajdujemy kilka wyjaśnień, które mogą rzucić światło na postawiony problem. Na przykład H. Hale twierdzi, że zmiana osób rządzących na obszarze postsowieckim jest uwarunkowana przez „kryzys dziedziczenia” (*succession crisis*), który następuje wtedy, gdy aktualnie sprawujący władzę prezydent w odbiorze otoczenia przemienia się w „kulawą kaczkę”². Chodzi o to, że w pewnej chwili elity władzy przestają widzieć w prezydencie „patrona”, który jest zdolny kontynuować swoje trwanie przy władzy lub zaproponować następcę. Szef państwa najłatwiej poddaje się tym

² H. Hale, *Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, „World Politics” 2005, Vol. 58, nr 1, s. 133-165, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/wp.2006.0019>.

procesom w czasie cyklu wyborczego, gdy otoczenie zaczyna szukać nowego „patrona”, który zresztą w końcu dochodzi do władzy.

Teoria dynamiki reżimów hybrydowych, której autorami są S. Levitsky i L. Way, proponuje strukturalne wyjaśnienie przyczyn zmiany czy trwania przy władzy niedemokratycznych liderów. Teoria ta mówi, że w warunkach średniego lub znacznego potencjału organizacyjnego władzy oraz przeciętnej presji zachodnich demokracji reżimy hybrydowe pozostają wprawdzie niestabilne, ale trwają³. W mojej ocenie potencjał organizacyjny władzy w ciągu prezydentury W. Janukowycza wzrósł i znajdował się na poziomie powyżej średniego, zaś presja Zachodu pozostawała na poziomie niższym niż przeciętny⁴. W 2004 r. potencjał organizacyjny władzy na Ukrainie był niższy aniżeli w 2013 r., a możliwości wywierania nacisku przez Zachód na reżim – większe, co przy masowych protestach doprowadziło do zmiany władzy. Zachód miał możliwość wzmocnienia swoich nacisków na prezydenta i jego otoczenie poprzez zastosowanie mechanizmu sankcji osobistych, lecz USA i UE zbyt długo zwlekały z ich wprowadzaniem.

Niektórzy autorzy – B. Geddes⁵, A. Schedler⁶, M. McFaul⁷ – zwracają uwagę na takie czynniki przetrwania reżimu, jak „zagrożenia pionowe”, „zagrożenia poziome” i to, czy w danym czasie odbywają się bądź nie wybory. Przyjrzyjmy się teraz, w jaki sposób przytoczone powyżej wyjaśnienia oraz czynniki dają się zaobserwować w obecnej sytuacji.

ANALIZA

Na ogół kryzys polityczny z 2004 r., podobnie jak z okresu 2013-2014, dobrze tłumaczy aktorocentryczna teoria H. Hale’a. W. Janukowycz, w odróżnieniu od L. Kuczmy, nie stał przed problemem przedłużenia kadencji czy poszukiwań następcy. Kryzys z 2013 r. w odróżnieniu od kryzysu z 2004 r. wybuchł nie pod koniec, lecz w połowie pierwszej prezydenckiej kadencji W. Janukowycza. Nie bacząc ani na konflikt wewnątrz stronnictwa władzy (z jednej strony „Rodzina”, a z drugiej grupy R. Achmetowa i D. Firtasza oraz S. Lowoczki), ani na masowe protesty, elita władzy wciąż postrzegала Janukowycza jako pełnoprawnego „patrona”, aż do trzeciej nieudanej próby siłowego rozpędzenia Majdanu (19-20 lutego 2014 r.). Dopiero po tym wydarzeniu część otoczenia prezy-

³ S. Levitsky, L. Way, *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, New York 2010, s. 23-24, *Problems of International Politics*.

⁴ Ю. Мацієвський, *Україна після Вільнюса: як виживатиме режим*, „Критика” 2013, nr 7-8, s. 6-9, [online] <http://krytyka.com/ua/articles/ukrayina-pislya-vilnyusa-yak-vyzhyvatyme-rezhym>.

⁵ B. Geddes, *What Do We Know about Democratization after Twenty Years*, „Annual Review of Political Science” 1999, Vol. 2, s. 115-144, [online] <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.115>.

⁶ A. Schedler, *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, Centro de Investigación y Docencia Económicas A.C., 2009, *Documentos de Trabajo*, nr 215, s. 4, [online] <http://libreriaceide.com/librospdf/DTEP-215.pdf>, 14 II 2014.

⁷ M. McFaul, *Transitions from Postcommunism*, „Journal of Democracy” 2005, Vol. 16, nr 3, s. 5-19.

denta, w pierwszej kolejności frakcja Partii Regionów (PR) w parlamencie, dostrzegła poważne zagrożenie wewnętrzne (rewolucja) oraz zewnętrzne (sankcje), co skłoniło ją do przejścia na stronę opozycji. Tak więc protesty, które przypadają na środek kadencji prezydenckich, są mniej groźne aniżeli te, które przypadają na koniec kadencji.

„Zagrożenia pionowe” – to jedność i sprawna organizacja opozycji oraz masowa mobilizacja oddolna. W 2004 r. opozycja działała w sposób bardziej zgodny, a przede wszystkim miała wspólnego lidera, który występował jako przeciwnik ówczesnej władzy. Na przełomie roku 2013 i 2014 opozycja działała nieefektywnie (nie miała ani planu wyjścia z kryzysu, ani planu odsunięcia W. Janukowycza od władzy), tzn. nie wprowadziła alternatywnej koordynacji i nie zachowała wewnętrznej jedności. W latach 2013-2014 rolę koła zamachowego protestów odgrywał Majdan, co było szczególnie wyraźnie widoczne 21 lutego 2014 r., kiedy to Majdan odrzucił kolejny kompromis z W. Janukowyczem i nalegał na bezzwłoczną dymisję prezydenta.

To, że ludzie będą zdolni do masowego wyjścia na ulicę w 2013 r. i w 2004 r., nie było brane pod uwagę ani przez socjologów, ani przez opozycję, ani przez władzę. Jednakże o ile w 2004 r. opozycja i organizacje młodzieżowe do protestów zawczasu się przygotowywały, to w 2013 r. pierwszy wybuch masowych akcji protestu był spontaniczny. Gdyby władza w nocy z 30 listopada na 1 grudnia nie użyła siły, to nie wiadomo, czy Majdan zmobilizowałby tak dużą liczbę ludzi i trwałby tak długo. Zatem masowa mobilizacja w 2013 r., w odróżnieniu od 2004 r., nie była wywołana ani rozłamem wśród elit (argument P. D’Anieri⁸), ani „ukradzionymi” wyborami, ani pogorszeniem sytuacji materialnej obywateli. Lecz jeśli Euromajdan był skutkiem „ukradzionych oczekiwań”, czyli rozczarowania z powodu rezygnacji z podpisania Umowy stowarzyszeniowej z UE, to przekształcenie go w masowy protest wobec władzy było skutkiem próby siłowego rozpaddinga demonstracji.

I tak badanie przeprowadzone wśród uczestników protestu przez Fundację „Demokratyczne Inicjatywy” 7-8 grudnia 2013 r. wykazało, że prawie 70% protestujących jako główną przyczynę wyjścia na Majdan wymieniło pobicie studentów w nocy 30 listopada⁹.

„Zagrożenia poziome” – to rozłam w otoczeniu urzędującego prezydenta i przejście struktur siłowych na stronę opozycji. Uważa się, że dla przetrwania autokratów zagrożenia poziome są ważniejsze od pionowych. W warunkach masowych oddolnych protestów zdolność autokraty do utrzymania się przy władzy w znacznej mierze zależy od stanowiska otoczenia i struktur siłowych – policji, armii, organów bezpieczeństwa. Ważnymi komponentami sukcesu pomarańczowej rewolucji były trzy czynniki: a) rozłam w otoczeniu prezydenta L. Kuczmy, w szczególności przejście mera Kijowa O. Omelczenki oraz „oligarchów” na stronę opozycji; b) odmowa części kierownictwa SBU, armii i milicji wykonania rozkazu siłowego stłumienia protestów; c) rozpad pro-

⁸ P. D’Anieri, *Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions*, „Communist and Post-Communist Studies” 2006, Vol. 39, nr 3, s. 336-338, [online] <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud.2006.06.002>.

⁹ Zob.: *Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що?*, Фонд „Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучерів”, [online] <http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkrlgkaeths.htm>, 23 IV 2014.

prezydenckiej większości w parlamencie. W 2013 r. opozycja okazała się niezdolna do zaproponowania warunków, na których oligarchowie, „struktury siłowe” i część frakcji Partii Regionów (PR) w parlamencie, a także zależni od niej deputowani pozafrakcyjni mogliby przejść na jej stronę. Oczekiwany „bunt oligarchów”¹⁰, podobnie jak masowe wyjście deputowanych z frakcji PR w parlamencie nie miały miejsca, aż do niepowodzenia trzeciej próby siłowego „oczyszczenia” Majdanu.

Za dodatkowe czynniki długotrwałego utrzymywania się reżimu należy uważać brak jednego lidera opozycji i utrzymywanie jedności otoczenia władzy groźbą kar za zdradę. Ani Majdan, ani opozycja nie wysunęły jedynego charyzmatycznego lidera, który mógłby „oligarchom”, szefom resortów siłowych i popierającym władzę deputowanym dać dostateczne gwarancje bezpieczeństwa w razie przejścia na stronę opozycji. Z drugiej strony zastraszanie deputowanych z frakcji PR, o czym informowali jej byli członkowie¹¹, przez dłuższy czas powstrzymywało rozłam w tej frakcji. Innymi słowy, dopóki cena przejścia na stronę opozycji zdawała się wyższa niż cena wyjścia z patronackiej sieci prezydenta W. Janukowycza, dopóty trzy filary władzy – frakcja PR w parlamencie, struktury siłowe i „oligarchowie” – pozostawały niezachwiane.

U podstaw piramidy władzy Janukowycza znajdowała się partia, która przed rozłamem *de facto* dominowała w parlamencie i która jeszcze do dziś kontroluje większość obwodowych i rejonowych rad na wschodzie Ukrainy. L. Kuczma, przeciwnie, nie miał własnej partii parlamentarnej i opierał się na kilku klanach oligarchicznych. Rozłam w otoczeniu prezydenta L. Kuczmy, jak też brak interwencji ze strony „struktur siłowych” podczas protestów popchnął deputowanych w Radzie Najwyższej do przeformatowania większości i podjęcia decyzji o uznaniu drugiej tury wyborów prezydenckich za nieważną, co otworzyło drogę do politycznego kompromisu. Natomiast utrzymanie zwartości frakcji PR, lojalność „oligarchów” i resortów siłowych przez dłuższy czas zapewniały W. Janukowyczowi dogodną pozycję do walki o zachowanie władzy.

Na koniec warunek trzeci – wybory. Z jednej strony „ukradzione” wybory ułatwiają mobilizację, ale z drugiej – dają możliwość rozwiązania kryzysu. „Ukradzione” wybory stały się impulsem do masowych akcji protestu w 2004 r., a decyzja Sądu Najwyższego o ponownym głosowaniu w drugiej turze wyborów prezydenckich, na co przystali obaj kandydaci, pozwoliła zażegnać kryzys metodą pokojową. W 2013 r. bodźcem do protestów stała się decyzja rządu M. Azarowa o wstrzymaniu przygotowań do podpisania Umowy stowarzyszeniowej z UE. Decyzja ta, jak również próba siłowego rozpędzenia Majdanu, spowodowała kryzys, lecz brak wyborów i pełna zależność władzy sądowniczej od administracji prezydenta nie pozwoliły na zażegnanie go drogą instytucjonalną. Jeśli w społeczeństwie brakuje instytucjonalnych mechanizmów okazywania

¹⁰ А. Скок, *Бунт олигархов*, „Завтра” 2013, 18 XII, [online] <http://www.zavtra.ru/content/view/bunt-oligarhov/>, 14 II 2014.

¹¹ Регионал Марков: Фракция Партии регионов держится лишь на страхе, Лига, 12 IX 2013, [online] http://news.liga.net/video/politics/898867-regional_markov_fraktsiya_partii_regionov_derzhitsya_lich_na_strakhe.htm; Богословська: Із Партії регіонів хочуть вийти 60 людей, але їм погрожують, ТБІ, 21 XII 2013, [online] http://tvi.ua/new/2013/12/21/bohoslovska_iz_partiyi_rehioniv_khochut_vyyty_60_lyudey_ale_yim_pohrozhuyut, 14 II 2014.

przez obywateli niezadowolenia oraz rozwiązywania konfliktów, to takie niezadowolenie, jak też przebieg konfliktów, mogą przybierać formy przemocy. Właśnie to zdarzyło się 19 stycznia, a także 19-20 lutego 2014 r., kiedy to protestujący uciekli się do aktów przemocy politycznej. Jednakże należy pamiętać, że dopóki władza nie rozpętała systemowego terroru¹² wobec uczestników protestów i nie uciekła się do zastosowania broni palnej, protest przebiegał w formie pokojowej.

Wydarzenia na Ukrainie potwierdziły moje poprzednie wnioski co do niestabilności reżimu Janukowycza oraz to, że najgroźniejszy dla reżimu będzie okres między 2012 i 2015 r.¹³ Analiza ta kolejny raz wykazała, że potencjał organizacyjny reżimu, który opierał się na Partii Regionów i jej frakcji w parlamencie, aparacie represyjnym i oligarchicznym otoczeniu, okazał się dość ograniczony. Grabieżczy charakter rządzącego stronnictwa władzy uniemożliwił przeprowadzenie zapowiadanych reform, a niska legitymizacja, aktywność i efektywność władzy, jak również brak niezawodnych instrumentalnych (biurokracji) i socjalnych (grupy etnicznej czy też klasy) fundamentów¹⁴ przyczyniły się do uzależnienia Janukowycza od zwartości jego frakcji w parlamencie i jedności struktur siłowych.

OD KRYZYSU DO REWOLUCJI

W. Janukowycz popełnił strategiczny błąd, wydając rozkaz przeprowadzenia „operacji antyterrorystycznej” w centrum Kijowa. Za błąd ten, popełniony pod wpływem Putina, Janukowycz zapłacił utratą władzy, kraj – utratą części terytorium, a społeczeństwo – utratą możliwości wyjścia z kryzysu drogą pokojową. Po niepowodzeniu trzeciej siłowej próby „oczyszczenia” Majdanu wydarzenia na Ukrainie wymknęły się spod kontroli władzy, Kremla i Zachodu.

Najpierw nowo mianowany przewodniczący Kijowskiej Miejskiej Administracji Państwowej, członek Partii Regionów W. Makejenko wydał oświadczenie o poparciu dla kijowian, potem „posypała” się frakcja prezydenckiej Partii Regionów w parlamencie. 19 lutego siedmiu wybranych w okręgach większościowych deputowanych oświadczyło, że przechodzi na stronę narodu, a później jeszcze jedenastu deputowanych ogłosiło swoje wyjście z frakcji PR. Ponad dwudziestu deputowanych z PR po prostu wyjechało z kraju. Tego samego dnia USA wprowadziły sankcje wizowe przeciwko dwudziestu ukraińskim urzędnikom. Tylko w dniach 18-20 lutego siedemdziesięciu czterech deputowanych prezydenckiej Partii Regionów oświadczyło, że wycho-

¹² Uzasadnienie tezy o systemowym terrorze władzy przeciw demonstrantom przeprowadził Serhij Daciuk. Zob.: С. Дацюк, *Терор в Україні та його перспективи*, „Українська правда” 2014, 23 I, [online] <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/52e0d98694129/>, 13 IV 2014.

¹³ Zob.: Ю. Мацієвський, *Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у пост-помаранчевій Україні?*, „Політичний менеджмент” 2011, nr 5, s. 93-100.

¹⁴ O wpływie tych strukturalnych czynników w konsolidacji autorytaryzmu na Ukrainie zob.: tenże, *Спокуси авторитаризмом*, „Критика” 2011, nr 5-6, [online] <http://krytyka.com/ua/articles/spokusy-avtorytaryzmom>.

dzi z frakcji. Od tego momentu frakcja zmniejszyła się o prawie 50% (z 205 do 127 deputowanych).

Faktyczny upadek reżimu nastąpił 20-21 lutego. W czasie gdy prezydent usiłował przedłużyć czas utrzymania się u władzy, stosunek sił w Radzie Najwyższej był już dla niego niekorzystny. 21 lutego Rada wstrzymała prowadzenie operacji antyterrorystycznej, co umożliwiło powrót pododdziałów specjalnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do miejsc stałej dyslokacji, podjęła decyzję o powrocie do Konstytucji z 2004 r. i odsunęła od pełnienia obowiązków Ministra Spraw Wewnętrznych W. Zacharczenkę. Tymczasem europejscy pośrednicy osiągnęli kompromis z Janukowiczem i opozycją, jednakże Majdan odmówił jego zaakceptowania po rozstrzelaniu ponad dziewięćdziesięciu osób. Tego samego dnia najpierw wydelegowany na rokowania przedstawiciel Federacji Rosyjskiej W. Łukin odmówił podpisania osiągniętego porozumienia, zaś gdy Majdan zażądał dymisji, Janukowycz – pozbawiony instrumentów wpływu na sytuację – uciekł z Kijowa. Oświadczeniem o swojej dymisji mógłby uratować jedność kraju, lecz nie zrobił tego i pchnął kraj w wir rewolucyjnego chaosu.

DLACZEGO W. JANUKOWYCZ W KOŃCU JEDNAK STRACIŁ WŁADZĘ?

Odsunięcie W. Janukowycza od władzy uwarunkowane było kilkoma czynnikami:

- 1) Reżim przegrał wojnę informacyjną. Podczas kryzysu politycznego na Ukrainie działały przynajmniej trzy informacyjne kanały telewizyjne i dwa kanały internetowe, które prowadziły stałą transmisję z Majdanu. Dzięki łączności komórkowej oraz Internetowi uczestnicy protestów mieli możliwość utrzymywania stałego kontaktu.
- 2) Po przyjęciu 16 stycznia 2014 r. „ustaw o dyktaturze” jedenaście obwodów Ukrainy faktycznie wyszło spod kontroli władzy. W kraju powstała sytuacja „rozproszonej suwerenności” lub dwuwładzy, która w chwili pisania tego tekstu (koniec kwietnia 2014 r.) nie została przezwyciężona.
- 3) Dopóki trzy kluczowe filary władzy były mocne, Majdan nie stanowił zagrożenia dla reżimu. Pionowe struktury władzy zachwiały się po trzeciej nieudanej próbie siłowego rozpędzenia Majdanu 19-20 lutego 2014 r. Po tym, jak rozpadła się frakcja PR w parlamencie, została stworzona nowa większość, która swoją decyzją o wstrzymaniu „operacji antyterrorystycznej” pozbawiła milicję i armię podstaw do zastosowania przemocy.
- 4) Pomimo kolejnej zmiany dowództwa Sił Zbrojnych Ukrainy istniało stałe niebezpieczeństwo, że oficerowie nie wykonają rozkazów. Jednakże armia nie została wciągnięta w konflikt, a pododdziały specjalne Berkutu i wojsk wewnętrznych okazały się mniej zdolne do działania aniżeli obrońcy Majdanu.
- 5) Siła ducha ludzi okazała się większa od całego aparatu bezpieczeństwa reżimu i poparcia Putina. Ten „upór w prawdzie” odegrał decydującą rolę w zwycięstwie Majdanu.

JAKA REWOLUCJA?

Teza o rewolucji wymaga uściślenia. Czy rzeczywiście wydarzenia z 2014 r., które Ukraina przeżywa jeszcze do dziś, są rewolucją? Jeśli tak, to jaką?

Na początek dwie uwagi. Po pierwsze, rewolucję należy odróżnić od przewrotu państwowego i powstania. Ostatnie pojęcia często są wykorzystywane do scharakteryzowania obu przypadków na Ukrainie. Niemniej jednak wydarzenia z 2004 r., jak również wydarzenia z 2014 r. nie były ani przewrotem państwowym, ani powstaniem¹⁵. Uzasadnienie tej tezy zostanie przedstawione poniżej. Po drugie, wśród wielu rodzajów rewolucji najczęściej spotykamy podział na rewolucje polityczne i społeczne. Chociaż podział ten jest umowny i pozostawia wiele pytań, tutaj może być adekwatny. Za polityczne uważa się rewolucje, które doprowadzają do zmiany władzy i zmiany reżimu politycznego. Społeczne rewolucje to te, które doprowadzają do głębokich przemian społecznych, czyli do zmian ustroju społecznego.

CECHY REWOLUCJI

Chociaż studia nad fenomenem rewolucji trwają od czasów Arystotelesa, w tym przypadku weźmiemy pod uwagę doświadczenie dwóch ostatnich pokoleń badaczy rewolucji, którzy napisali swoje prace w ciągu ostatnich 30–40 lat. Najpierw wydzielimy istotne cechy (warunki) rewolucji, a potem przyjrzymy się, w jaki sposób ujawniały się one w przypadku roku 2004 i 2014.

I tak np. Ch. Tilly za takie cechy uważa: konflikt między elitami, masową mobilizację i „rozproszoną suwerenność” lub utratę przez władzę centralną monopolu na legalne użycie siły¹⁶. Ostatnia cecha znana jest u nas bardziej jako „dwuwładza”. Th. Skocpol zwróciła uwagę na to, że rewolucje zaczynają się nie „od dołu”, lecz „z góry”, czyli od rozkładu państwa. Kiedy państwo o zacofanej gospodarce odczuwa naciski środowiska międzynarodowego, dochodzi do zaniku instytucji państwowych, co może doprowadzić do rewolucji. Takie państwa nie są zdolne do samodzielnego dbania o swoje bezpieczeństwo, kontrolowania terytorium i ludności. Państwa neopatrymonialne, takie jak Ukraina, są szczególnie wrażliwe na naciski zewnętrzne¹⁷.

Oprócz tych cech najczęściej wymieniane są: istnienie ideologii, charyzmatyczne przywództwo, oparta na przemocy zmiana politycznej władzy politycznej (reżimu),

¹⁵ Zgodnie z encyklopedyczną definicją przewrót państwowy to szybkie, bezprawne i oparte na przemocy przejście władzy przez grupę spiskowców. Ci ostatni zazwyczaj są przedstawicielami aktualnej władzy i starają się obalić ją w celu ustanowienia nowej władzy wojskowej lub cywilnej. Zob.: *Coup d'état*, Wikipedia, [online] http://en.wikipedia.org/wiki/Coup_d'%C3%A9tat. Natomiast powstanie to odmowa posłuszeństwa i nieuznanie istniejącego ustroju.

¹⁶ Zob.: Ch. Tilly, *European Revolutions, 1492-1992*, Oxford 1993, s. 49-50, *Making of Europe*.

¹⁷ Th. Skocpol, *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge 1979.

zmiana socjalnej struktury społeczeństwa. J. Goldstone podsumował badania rewolucji i uzupełnił teorię Skocpol o czynniki ekonomiczne i demograficzne. Podkreśla on w szczególności, że pojawienie się „fali młodzieżowej”, czyli wejście do polityki młodego, wykształconego pokolenia, może podważyć ustalony porządek i sprowokować protesty¹⁸. Wymienione cechy i ich ocenę podsumowano w tabeli 1.

Tabela 1

Cechy	2004 r.	2014 r.
Presja międzynarodowa	nie	tak
Upadek ekonomiczny	nie	tak
Rozkład państwa	nie	tak
Konflikt między elitami	tak	tak
„Rozproszona suwerenność”	nie	tak
Masowa mobilizacja	tak	tak
Ideologia rewolucyjna	nie	nie
Charyzmatyczni liderzy	tak	nie
Przemoc	nie	tak
Zmiana reżimu politycznego	nie	?
Zmiana struktury społecznej / ustroju społecznego	nie	?

Źródło: Opracowanie własne autora.

Z tabeli wynika, że tylko trzy z jedenastu wymienionych cech rewolucji dały się zaobserwować w 2004 r., podczas gdy w roku 2014 było ich już siedem, a dwie ostatnie są teoretycznie możliwe. Dane te wskazują na to, że w 2004 r. mieliśmy sytuację rewolucyjną – kryzys polityczny, rozłam między elitami i masową mobilizację, podczas gdy w 2014 r. – kryzys polityczny, który powstał wskutek działania czynników strukturalnych (międzynarodowa presja, rozkład państwa) oraz ludzkich (walka o władzę i przemoc), doprowadził do rewolucji (upadek władzy¹⁹), ucieczki prezydenta i przejęcia jego uprawnień przez parlament. Teraz spójrzmy na te oznaki uważniej.

Presja międzynarodowa. W 2004 r. Ukraina znajdowała się „w rozkroku” między Zachodem i Rosją. W pomarańczowej rewolucji Putin upatrywał zagrożenie, lecz wówczas nie chodziło ani o stowarzyszenie Ukrainy z UE, ani o wejście do NATO. Na początku nowego tysiąclecia dopiero zarysowywały się kontury nowego porządku w Eurazji, dlatego też Ukraina nie odczuwała znacznej presji geopolitycznej. W 2014 r. presja

¹⁸ Zob.: К. Новиков, *Революция 4.0*, „Газета.Ру” 2013, 17 XII, [online] http://www.gazeta.ru/politics/2013/12/13_a_5802573.shtml, 17 III 2014.

¹⁹ J. Goldstone, *The Revolution in the Ukraine*, NewPopulationBomb, 2 III 2014, [online] <http://newpopulationbomb.com/2014/03/02/the-revolution-in-the-ukraine/>, 17 III 2014.

geopolityczna z obu stron okazała się o cały poziom wyższa. Euromajdan na Ukrainie powstał jako reakcja na naciski Rosji²⁰. A decyzja rządu Azarowa o wstrzymaniu przygotowań do podpisania Umowy stowarzyszeniowej z UE była wynikiem tych nacisków. Z drugiej strony presja UE i USA, zmuszająca Ukrainę do spełnienia warunków wstępnych umożliwiających podpisanie Umowy, okazała się zbyt bolesna dla ukraińskich kleptokratów. Presja z obu stron doprowadziła do błędnej decyzji Janukowycza o wstrzymaniu zbliżenia z UE, co właśnie spowodowało protesty. Nie chcę przez to powiedzieć, że kryzys lat 2013-2014 na Ukrainie został wywołany z zewnątrz. Zewnętrzna presja tylko zaostriżyła problemy, które narastały latami. Co do roli „fali młodzieżowej”, o której mówi Goldstone, to Euromajdan jest jaskrawym przejawem wejścia do polityki nowego pokolenia, które wyrosło w niezależnej Ukrainie. Takiego pokolenia w 2004 r. jeszcze nie było.

Upadek ekonomiczny. W 2004 r. koniunktura ekonomiczna sprzyjała rekordowemu wzrostowi ukraińskiego PKB (12%). Po spadku w 2009 r. (o 15%) jego wzrost był bardzo powolny. Według statystyk w 2013 r. PKB zanotował wzrost zerowy. W okresie całej prezydentury Janukowycza nie cichły rozmowy o możliwości krachu. Na tym tle sytuacja z 2014 r. jaskrawo kontrastuje z sytuacją z 2004 r. Aczkolwiek protesty w obu wypadkach nie były uwarunkowane przez kwestie materialne, właśnie one są najczęściej wymieniane wśród odpowiedzi na pytanie, co może popchnąć ludzi do wyjścia na ulice.

Rozkład państwa. Mimo ostrego kryzysu politycznego w 2004 r. nie było zapaści w funkcjonowaniu kluczowych instytucji państwa. Poza wpływem Kuczmy pozostał parlament i – co najważniejsze – Sąd Najwyższy, który podjął decyzję o uznaniu drugiej tury wyborów prezydenckich za nieważne i wyznaczył powtórne głosowanie. Konflikt został rozwiązany na drodze kompromisu. Natomiast w 2014 r. wszystkie sfery władzy znalazły się pod wpływem prezydenta. Państwo zostało faktycznie przejęte przez „Rodzinę”, a zaufanie do wszystkich instytucji państwowych nie przekraczało błędu statystycznego. Ponieważ w 2014 r. na Ukrainie nie było instytucji, która mogłaby rozwiązać konflikt między władzą i narodem, przekształcił się on w krwawą konfrontację.

Konflikt między elitami. Protesty z 2004 r. różnią się od protestów z 2014 r. zwłaszcza tym, że w tym drugim wypadku władzy przeciwstawiała się nie tyle opozycja, co Majdan. W 2004 r. opozycja była lepiej zorganizowana i miała wyraźnego lidera, natomiast w 2014 r. opozycja była „trójąłowa”, działała niezdecydowanie, co również wpłynęło na radykalizację protestu. Ogólnie rzecz biorąc, konflikt między elitami i masowa mobilizacja – choć różniły się charakterem – pozostają bodaj jedynym wspólnym czynnikiem w obu przypadkach.

Rozproszona suwerenność. Wydarzenia z 2014 r. wyraźnie różnią się od wydarzeń z 2004 r. właśnie tym, że w ostatnim przypadku państwo nie utraciło monopolu na legalne użycie siły. Zjazd zwolenników Janukowycza w Siewierodoniecku zakończył się niepowodzeniem, natomiast kryzys, który Rosja spowodowała na Krymie i usiłuje roz-

²⁰ В. Пастухов, *Украина как горящая шина между Россией и Западом*, „Colta” 2014, 20 II, [online] <http://www.colta.ru/articles/society/2139>, 18 III 2014.

szerzyć na południe i wschód Ukrainy, wskazuje na to, że nowa władza nie jest w stanie kontrolować terytorium. To jaskrawy dowód na „rozproszoną suwerenność” i nie wiadomo, czy nie najbardziej wyraźna oznaka rewolucji.

Przemoc długo była uważana za konieczny warunek rewolucji. Jeśli jednak doświadczenie „aksamitnych” i „kolorowych” rewolucji wyrzuciło problem przemocy poza nawias analizy, to wydarzenia arabskiej wiosny go przywróciły. W 2014 r. na Ukrainie byliśmy świadkami państwowo motywowanej przemocy z jednej strony, która wywoływała radykalizację protestu i przemoc polityczną z drugiej strony. Komentatorzy rosyjscy, a także wielu zachodnich, nie rozumieją bądź nie chcą widzieć związku między terrorem państwowym i reakcją protestujących na ten terror²¹.

I na koniec, pomarańczowa rewolucja **nie zmieniła ani reżimu politycznego, ani ustroju społecznego** na Ukrainie. Zmienili się ludzie, lecz zasadnicze reguły pozostały te same²². Dziesięciolecie, które minęło od tamtych wydarzeń, nie było czasem zmarnowanym, i to budzi nadzieję na to, że społeczeństwo mimo wszystko zmusi polityków do „gry zgodnie z regułami”. Elity również to w końcu zrozumiały, ponieważ one same oraz cały kraj znajdują się tym razem na granicy przetrwania. Szok, którego doświadcza społeczeństwo, może stać się impulsem do przekształcenia Ukrainy w normalne państwo.

Rezultaty tego porównania są następujące. Wydarzenia z 2004 r. i wydarzenia z 2014 r. mają kilka wspólnych cech, jednakże ich kontekst i dynamika różnią się istotnie. Wspólne jest to, że w obu przypadkach Majdan powstał jako protest wobec działań władzy, która w 2004 r. „ukradła” wybory, a w 2014 r. – „ukradła” europejskie marzenie. W obu wypadkach protesty sprowokowały głęboki kryzys polityczny, w obu wypadkach miała miejsce zmiana władzy i w obu wypadkach Ukraina stawała się polem konfrontacji Zachodu i Rosji. Różni je to, że „rewolucja godności” nie mieści się w kategoriach rewolucji elektoralnych czy kolorowych – nie była pokojowa i nie zakończyła się politycznym kompromisem. Najgorsze jest to, że ceną za odsunięcie Janukowycza od władzy była śmierć ponad stu osób i utrata części terytorium. Destabilizacja sytuacji na wschodzie może stanąć na przeszkodzie rozpoczęciu dawno oczekiwanych reform. Istota rewolucji nie tkwi w zdobyciu władzy, lecz w zdolności rewolucjonistów do realizacji radykalnych zmian. W naszym przypadku chodzi o pełne „ponowne uruchomienie” systemu. To, czy rewolucyjny rząd zdoła wyciągnąć kraj z kryzysu i zapewnić możliwość takiego ponownego uruchomienia, będzie właśnie odpowiedzią na pytanie, czy kryzys polityczny i zmiana władzy w 2014 r. były bodźcem do prawdziwie rewolucyjnych przemian.

Wydarzenia z 2004 r., podobnie jak te z 2014 r. nie były ani przewrotem państwowym, jak to przedstawia większość rosyjskich mediów, ani powstaniem, jak o tym piszą niektóre zachodnie wydawnictwa. W 2004 r. kryzys polityczny zakończył się kompromisem, co dało opozycyjnemu kandydatowi możliwość odniesienia zwycięstwa w wy-

²¹ С. Дацюк, *Терор в Україні...*

²² Ю. Мациевский, *Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг.*, „Полис” 2010, nr 5, s. 17-37.

borach. W 2014 r. warunki kompromisu (porozumienie z 21 lutego) okazały się nie do przyjęcia ani dla Majdanu, który domagał się bezzwłocznej dymisji prezydenta, ani dla samego Janukowycza, który nie podpisał porozumienia i po groźbie szturm na budynek administracji uciekł z Kijowa, a następnie z kraju. Parlament, w którym po ucieczce Janukowycza powstała nowa większość, 22 lutego przyjął 328 głosami uchwałę o rezygnacji przez Janukowycza z wykonywania swoich obowiązków i wyznaczył przedterminowe wybory na 25 maja 2014 r. Próżnia władzy, która powstała wskutek ucieczki prezydenta, została zapełniona przez parlament. Właśnie dlatego działania te należy rozpatrywać nie jako siłowe zagarnięcie władzy, jak o tym piszą niektórzy komentatorzy²³, ale jako przejście uprawnień prezydenta przez parlament.

Tak więc w 2014 r. staliśmy się uczestnikami rewolucji politycznej, lecz na razie jeszcze nie wiadomo, czy rewolucji społecznej. Dowodem na zwycięstwo tej ostatniej będzie totalne „ponowne uruchomienie” systemu, czyli zmiana nie tylko ludzi, lecz także decydujących reguł gry politycznej. Zwięzłe podsumowanie dyskusji na temat specyfiki przejawów kryzysu zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Porównanie kryzysu z 2004 r. i okresu 2013-2014 na Ukrainie

Czynnik	Kryzys 2004	Kryzys 2013-2014
Powód	„Ukradzione” wybory	Decyzja rządu o wstrzymaniu procesu przygotowań do podpisania Umowy stowarzyszeniowej z UE
Mobilizacja	Zorganizowana przez opozycję, przez młodzieżowe organizacje społeczne; upolityczniona	Spontaniczna; niepolityczna / z czasem się upolitycznia
Reakcja władzy	Bez użycia siły	Oparta na przemocy
Uczestnicy	Przeważnie klasa średnia	Początkowo studenci; różne warstwy ludności
Elita popierająca władzę	Rozbita	Zjednoczona
Elita opozycyjna	Zjednoczona	Podzielona („trójąłowa”)
Charyzmatyczny rywal	Był	Nie ma
Czas trwania	17 dni (od 22 XI 2004 do 8 XII 2014)	90 dni (od 22 XI 2013 do 22 II 2014 – najdłuższy w całej historii niepodległej Ukrainy)
Rozwiązanie	Zinstytucjonalizowany przez międzynarodowe pośrednictwo i kompromis polityczny	Rozwiązany przez przeformatowanie parlamentu i odsunięcie przywódców kraju od władzy

²³ Zob.: R. Ruiz Ramas, *Ukraine's Euromaidan: A „Tyllian Revolution” that Can Lead to the Second Crimean War*, Political Studies Association, 4 III 2014, [online] <http://www.psa.ac.uk/insight-plus/blog/ukraine%E2%80%99s-euromaidan-tyllyan-revolution-can-lead-second-crimean-war#comment-6701>, 19 III 2014.

Czynnik	Kryzys 2004	Kryzys 2013-2014
Sytuacja pokryzysowa	Zmiana władzy przy zachowaniu reżimu	Zmiana władzy z perspektywą zmiany reżimu

Źródło: Opracowanie własne autora.

WNIOSKI

1. Masowa mobilizacja (akcje protestu) jest koniecznym, lecz niewystarczającym warunkiem zmiany reżimu. Potencjał organizacyjny władzy w 2014 r. okazał się większy niż w 2004 r., co spowodowało najdłuższy i najostrzejszy kryzys w historii niezależnej Ukrainy. Przed W. Janukowyczem nie stał problem ani formalnego przedłużenia kadencji, ani poszukiwania następcy, który miał L. Kuczma w 2004 r. Pionowe struktury władzy pękły dopiero po trzeciej nieudanej próbie siłowego rozpędzenia Majdanu. Wówczas W. Janukowycz stracił *image* patrona zdolnego do działania i pionowe struktury władzy „rozspłyły się” dosłownie w ciągu doby.
2. Ani w Moskwie, ani w Waszyngtonie nie chciano zaostrzenia kryzysu na Ukrainie. Jednakże w chwili, gdy wydarzenia w Kijowie wymknęły się spod kontroli wszystkich zainteresowanych graczy, kryzys przekształcił się w rewolucję. Z wybranych na podstawie analizy jedenastu cech (warunków) rewolucji w 2004 r. wystąpiły tylko trzy, podczas gdy w 2014 r. jest ich już siedem (presja międzynarodowa, upadek ekonomiczny, rozkład państwa, konflikt między elitami, masowa mobilizacja, „rozproszona suwerenność” i przemoc), a dwie inne (zmiana politycznego reżimu i zmiana struktury społecznej) są możliwe. Chociaż takie wydarzenia, jak rewolucja, łatwiej jest oceniać na podstawie skutków, a nie faktów, już teraz można mówić o tym, że na Ukrainie miała miejsce rewolucja polityczna. Równocześnie niezdolność nowej władzy do pokonania „rozproszonej suwerenności” na wschodzie kraju, spowodowanej przez rosyjskich dywersantów, daje coraz mniej szans na to, że ta polityczna rewolucja przerodzi się w społeczną.
3. Rewolucji na Ukrainie nie chcieli ani zewnątrzni gracze, ani władza, ani opozycja. Rewolucji chciał Majdan, a opozycja starała się powstrzymać rewolucyjny zryw mas i, jak to często bywa, wykorzystwała zwycięstwo Majdanu. Świadczą o tym następujące fakty: 1) liderzy trzech partii opozycyjnych konsekwentnie unikali konfrontacji z władzą, poczynając od powstania Majdanu i na porozumieniu z 21 lutego 2004 r. kończąc; 2) po stworzeniu Rady Ludowej jako alternatywnej – w stosunku do popierającego władzę parlamentu – reprezentacji części deputowanych jej działalność była *de facto* wirtualna; gdy aktywiści zaproponowali uznanie miejscowych Rad Ludowych za legalne organy władzy, opozycja wyhamowała ten proces; motywy takich działań liderów opozycji do dziś nie doczekały się ani należytego wyjaśnienia, ani oceny ze strony społeczeństwa; 3) pod presją Zachodu trójka opozycjonistów prowadziła ciągły dialog z władzą; 4) opozycja nie zaproponowała wspólnego lide-

ra, którego domagał się Majdan i którego gotowy był poprzeć, nie miała wyraźnego planu działań i zachowywała się w sposób nie zdecydowany. Ten brak stanowczości opozycji, jak i wpływ tego zjawiska na radykalizację protestu może stać się przedmiotem odrębnych badań. Ogólnie rzecz biorąc, opozycja nie wiedziała, co robić z Majdanem, lecz starała się wykorzystać jego energię do własnych celów. Po tym, jak kluczowe stanowiska znalazły się w rękach opozycyjnych polityków, a nie przedstawicieli Majdanu, rewolucja polityczna na Ukrainie ma małe szanse na przekształcenie się w rewolucję społeczną.

4. Powrót do Konstytucji z 2004 r., przyjęcie stabilizacyjnego pakietu ustaw oraz przeprowadzenie przedterminowych wyborów prezydenckich i parlamentarnych mogłoby stopniowo wyprowadzić kraj z kryzysu, gdyby nie interwencja Rosji. Od tego, czy naród ukraiński potrafi wyciągnąć wnioski z poprzednich błędów i nie dopuścić do rozpadu kraju, będzie zależało, jaka ocena kryzysu ukraińskiego i rewolucji znajdzie się w podręcznikach historii.

BIBLIOGRAFIA

- Богословська: *Із Партії регіонів хочуть вийти 60 людей, але їм погрожують*, ТБІ, 21 XII 2013, [online] http://tvi.ua/new/2013/12/21/bohoslovska_iz_partiyyi_rehioniv_khochut_vyyty_60_lyudey_ale_yim_pohrozhuut.
- Дацюк С., *Терор в Україні та його перспективи*, „Українська правда” 2014, 23 I, [online] <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/52e0d98694129/>.
- Майдан-2013: *хто стоїть, чому і за що?*, Фонд „Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучерів”, [online] <http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkrlgkaeths.htm>.
- Мацевський Ю., *Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг.*, „Полис” 2010, nr 5.
- Мацевський Ю., *Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у пост-помаранчевій Україні?*, „Політичний менеджмент” 2011, nr 5.
- Мацевський Ю., *Спокуси авторитаризмом*, „Критика” 2011, nr 5-6, [online] <http://krytyka.com.ua/articles/spokusy-avtorytyarizmom>.
- Мацевський Ю., *Україна після Вільнюса: як виживатиме режим*, „Критика” 2013, nr 7-8, [online] <http://krytyka.com.ua/articles/ukrayina-pislya-vilnyusa-yak-vyzhyvatyme-rezhym>.
- Новиков К., *Революция 4.0*, „Газета.Ру” 2013, 17 XII, [online] http://www.gazeta.ru/politics/2013/12/13_a_5802573.shtml.
- Пастухов В., *Украина как горящая шина между Россией и Западом*, „Colta” 2014, 20 II, [online] <http://www.colta.ru/articles/society/2139>.
- Регионал Марков: *Фракция Партии регионов держится лишь на страхе*, Лига, 12 IX 2013, [online] http://news.liga.net/video/politics/898867-regional-markov-fraktsiya-partii-regionov-derzhitsya_lich_na_strakhe.htm.
- Скок А., *Бунт олигархов*, „Завтра” 2013, 18 XII, [online] <http://www.zavtra.ru/content/view/bunt-oligarhov/>.

- D'Anieri P., *Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions*, „Communist and Post-Communist Studies” 2006, Vol. 39, nr 3, [online] <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud.2006.06.002>.
- Geddes B., *What Do We Know about Democratization after Twenty Years*, „Annual Review of Political Science” 1999, Vol. 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.115>.
- Goldstone J., *The Revolution in the Ukraine*, NewPopulationBomb, 2 III 2014, [online] <http://newpopulationbomb.com/2014/03/02/the-revolution-in-the-ukraine/>.
- Hale H., *Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, „World Politics” 2005, Vol. 58, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/wp.2006.0019>.
- Levitsky S., Way L., *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, New York 2010, *Problems of International Politics*.
- McFaul M., *Transitions from Postcommunism*, „Journal of Democracy” 2005, Vol. 16, nr 3.
- Ruiz Ramas R., *Ukraine's Euromaidan: A „Tyllian Revolution” that Can Lead to the Second Crimean War*, Political Studies Association, 4 III 2014, [online] <http://www.psa.ac.uk/insight-plus/blog/ukraine%E2%80%99s-euromaidan-tyllyan-revolution-can-lead-second-crimean-war#comment-6701>.
- Schedler A., *The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes*, Centro de Investigación y Docencia Económicas A.C., 2009, *Documentos de Trabajo*, nr 215, [online] <http://libreriacide.com/librospdf/DTEP-215.pdf>.
- Skocpol Th., *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge 1979.
- Tilly Ch., *European Revolutions, 1492-1992*, Oxford 1993, *Making of Europe*.

Tłumaczenie Przemysław Tomanek